

CZUCZOR GERGELY HADITÖRVÉNY- SZÉKI PÖRE.

I.

AZÓTA, hogy Zoltvány Irén Czuczor Gergely összes költői műveinek első teljes kiadásában (Budapest, 1899.) a költő életrajzát példás alapossággal megírta, Czuczor életének csaknem minden időszakát pontosan ismerjük. Csupán hadi törvényszéki perének lefolyása maradt tisztázatlanul, mivel a bécsi Kriegsarchiv hadbírószági iratai az összeomlásig hozzáférhetetlenek voltak. Néhány évvel ezelőtt az 1849-ben és a következő években Magyarországon működő haditörvényszékek irattárai a Honvédhadtörténelmi Levéltárnak adattak át és így megnyílt a lehetősége annak, hogy Czuczor elítéltetésének körülményeit is közelebbről ismerhessük meg.

Czuczort a 48-as események Pesten találták, ahol 1845 óta mint az akadémiai Nagy Szótár szerkesztője, majdnem kizárólag nyelvészeti tanulmányokkal foglalkozott. A nagy átalakulás őt sem hagyja érintetlenül. Örül a nemzet nagyszerű vívmányainak és *Uj világi szózat* című tanító költeményében, melyet saját vallomása szerint 1848 május végén vagy június elején írt, aggódó szeretettel fordul a föld népéhez és megmagyarázva a szabadság áldásait, halála s megbecsülésre inti hazája s egykori földesurai iránt, kik önként részesítették a szabadság, egyenlőség javaiban. Szent legyen a törvény szava, engedelmeskedjenek királyuknak, a kormánynak s elüljáróiknak. A nemzet immár önmaga rendelkezik sorsa felett; országgyűlési választások előtt állanak, csak kipróbált jó hazafiakat válasszanak meg követnek. Országunk szabadságát megirigyelték a nemzetiségek, lehet, hogy vérünkkel kell megvédenünk szabadságunkat, mert «pártitűkké lettek az illir-horvátok, agyarkodnak reánk a tótok és rácok». Vérral szereztük hazánkat, ha kell, most is egy szívvel-lélekkel ragadjunk fegyvert oltalmára.

Mire a Mezei Naptár 1849-iki évfolyamába szánt költemény az 1848-ik év vége felé megjelent, elvesztette időszerűségét, minthogy a király és a nemzet között teljessé vált a szakítás és megkezdődött a mindenünnen fenyegetett ország élet-halálharca. Czuczor sem maradt semleges szemlélője a nagy küzdelemnek, hanem a novemberben megírt «Riadó» című költeményében buzdította honfitársait a végső harcra. A *Kossuth* Hirlapjába szánt költeményt annak szerkesztője, Bajza József, nem akarta közölni, de végre is a szerző kívánságára kénytelen volt a december 21-iki számban kiadni. A féktelen forradalmi szenvedéllyel és elragadó hévvel izgató szózatot nagy lelkesedéssel fogadták, külön lapokra nyomtatva terjesztették. Országszerte visszhangzott a vers hatalmas refraine-je, mely szerencsés tömörséggel zendíti meg a hazavédő harc legerősebb motívumait.

Él még a magyarok nagy Istene.
Jaj annak, ki feltámad ellene!
Az Isten is segít, ki bír velünk,
Szabad népek valánk s azok legyünk!

II.

1849 január 1-én a magyar kormány Windischgrätz herceg hadai elől a fővárosból Debrecenbe menekült és néhány nap múlva a szerencsétlen lakos-ságra reánehazodott a hatalom bosszúló karja. Ha valakinek, úgy Czuczornak valóban oka lett volna elmenekülnie, hiszen tudhatta, hogy Riadója miatt meg kell lakolnia, de — mint Zoltvány véli — talán nem akarta több évi nagy munkája anyagát prédául hagyni vagy a bizonytalan út kockázatának kitenni, de az is lehetséges, hogy betegsége miatt maradt vissza. Windischgrätz január 5-én vonult be Budára, 7-én statáriumot hirdetett, 8-án este elfogták a bicskei tárgyalásról visszatért gr. Batthyány Lajost. A herceg főhadiszállásán már az első napokban is sok volt császári tiszt jelentkezett a kegyelem reményében, így gr. Lázár György és Móga János honvédtábornokok. Báró Wiedersperg Alajos honvédtábornagy még azt sem várta meg, hogy a Budára bevonuló gr. Wrbná László altábornagy, ker. parancsnok, leszálljon lováról és máris elje járult s kegyelemre jelentkezett, de őt is letartóztatták, mint a többi. A III. hadseregparancsnokság igazságügyi osztálya nem bírta volna ellátni a nagy munkát, azért felállították a cs. k. hadpolitikai központi vizsgáló bizottmányt (Militär-politische Centraluntersuchungs-comission in Ofen). Wrbná ker. parancsnok január 14. hirdetményéből azt is megtudhatták Buda és Pest lakói, hogy e bizottság kebelében egy osztály alakították, «hogy azon egyéneknek, kik a magyar pártütési mozgalmaknál semmi vagy csak kisebb részt vettek, igazolhatóságukra alkalom nyujtassék». Az önkéntes jelentkezéssel természetesen nem érték bé, hanem mivel Buda és Pest birtoka az akkori helyzet szerint állandónak mutatkozott, a bizottságot politikai és rendőri osztállyal bővítették ki és ennek segítségével számba vették a két városban tartózkodó kompromittált egyéneket. Így került a sor a Riadó költőjére is. A gépezet megfelelő számú hadbírók hiányában nem bírt volna működni, azért sürgősen és feltűnő jóindulattal igazoltatták a magyar kormány szolgálatában állott egykori császári hadseregbeli hadbírókat. Így mosták tisztára Nedelkovics Euthim százados-hadbíró multját is, akit a honvédelmi bizottmány 1848 november 26-án a katonai főtörvényszék elnökévé nevezett ki őrnagyi ranggal.

III.

Czuczor elfogatását Windischgrätz herceg már január 14-én elrendelte, de a parancsot csak 18-án este foganatosította a bizottság rendőri osztálya. Nem tudjuk megállapítani, hogy az elfogató parancsot kinek a feljelentésére adta ki, mert a központi vizsgáló bizottság és a III. hadseregparancsnokság igazságügyi osztályának iratai csak hiányosan maradtak fenn. Az említett napon, január 18-án este 7 órakor fogták el a Hatvani- és Szép-utca sarkán ma is fennálló Pálffy-házban (Kossuth Lajos-u. 3.) bérelt lakásán és vasra verve a budai várban ievő katonai fogházba, az úgynevezett *Stockhausba* vitték. Az elfogatásról a rendőri osztály jelentést terjesztett be a bizottsághoz, de ez is elveszett. Másnap már kihallgatásra kísérték a Generalkomando épületébe, a haditörvényszék elé. Másodszor január 24-én hallgatták ki. Elfogatásakor lakását lepecsételték, majd a rendőri osztály átvizsgálta ott talált iratait s azokat Neuhauser Antalnak, a haditörvényszék hites fordítójának adták át tanulmányozás végett. Czuczornak gondja volt arra, hogyha voltak kompromittáló írásai, azokra ne találjanak rá és állítólag a padláson rejtette el. Neu-

hauser az iratokat átvizsgálván, elkészítette jelentését, de ez sem maradt fenn. Az ezópusi mesék tíz ívre terjedő fordításában is található valami gyanusát, mert — mint a periratok jegyzékéből látható — egy a farkasról és a kutyáról szóló mesét annak fordításával együtt a haditörvényszék elé terjesztett. Ha ez a mese azonos a Czuczor meséi közt *A farkas és a kutya* című mesével, csak azt képzelhetjük, hogy a mesének Czuczornál talált formájában valami politikai tartalmú tanulsága is volt. Gyanusnak tarthatott egy galambról szóló verset is, ezt is lefordította a törvényszék számára, azonban a hadbíró sem ezt, sem a mesét nem említi előterjesztésében, bizonyára azért, mert nem talált benne kifogásolni valót. Czuczor költeményei közt *Galamb* című nem fordul elő, sem olyan, melyre ezen cím ráillnék. Czuczor természetesen sem a mesét, sem a galambról szóló versét soha nem kapta vissza és így azok ismeretlenek.

Neuhauser a *Riadót* prózában, az *Uj világi szózatot* pedig rimes versben fordította le. Az iratjegyzék elején, közvetlenül Windischgrätz parancsa után, szerepel Kossuth Hirlapjának inkriminált példánya a *Riadó* verses fordításával együtt.

Ez utóbbi valószínűleg nem Neuhauser munkája volt, hanem annak egykorú, közkézen forgó, de már ismeretlen fordítása, melyet a rendőri osztály az eredeti költeménnyel együtt Windischgrätz elé terjesztett. Ezt bizonyítja az is, hogy Neuhauser jelentései s munkálatai később együtt vannak felsorolva és itt csak a *Riadó* prózai fordítása említettik. A *Riadó* lévén a vád alapja, a hadbíró nem érthette be a verses fordítással, hanem pontos prózai fordítást kívánt, amit Neuhauser el is készített. Kevésbé volt fontos az *Ujvilági szózat*, mert — mint látni fogjuk — ezzel Czuczor védelmezte magát és itt a hadbíró már megelégedett Neuhauser verses tolmácsolásával is.

Bár a kihallgatási jegyzőkönyvek elvesztek, Czuczor vallomását a hadbíró előterjesztéséből eléggé rekonstruálhatjuk, de megértésére közöljük az inkriminált verset :

Sikolt a harci síp : riadj, magyar, riadj !
 Csátára hí hazád, kifent acélt ragadj.
 Villáma fesse a szabadság hajnalát,
 S fűrössze vérbe a zsarnokfaj bitorál.
 Él még a magyarok nagy Istene etc.

Nem kell zsarnok király ! Csátára, magyarok,
 Fejére vészhalál, ki reánk agyarog.
 Ki rabbilincseket s igát kohol nekünk,
 Mi sárga-fekete lelkébe tört verünk.
 Él még a magyarok . . .

A föld talpunk alatt s fejünk fölött az ég
 Tanu legyen, hogy áll Árpád ős népe még,
 S melly e szent földre hull, minden csepp honfi-vér,
 Kiáltson égbe a bitorra bosszúért.
 Él még a magyarok Istene . . .

Tiporva szent jogunk, szent harccal ójuk azt,
 Pusztítsa fegyverünk a fejedelmi gatz,
 A zsarnokok torán népek vigadjanak,
 A nép csak úgy szabad, ha ők lebuktanak.
 Él még a magyarok . . .

Elé, elé, jertek haramiahadak,
 Kiket nemzetbakók reánk uszítanak,

Temetkezéstekül, ti bős szelindekek,
 Helyet dögész vadak gyomrában leljetek.
 Él még a magyarok nagy Istene . . .

A január 19-iki kihallgatáson Czuczor elismerte a költemény szerzőségét és azt vallotta, hogy azt novemberben írta s megjelenése, azaz december 21-ike előtt körülbelül két héttel adta át Bajzának. Először a költeményben többször előforduló *zsarnok* szó magyarozatát kívánták tőle. Azt válaszolta, hogy ezt nem a királyra vonatkoztatta, hanem mindazokra, akik a magyarokat kivívt jogaiktól és szabadságaiktól meg akarják fosztani. A költeményt a szerbhorvát betörés borzalmainak hatása alatt írta; a szerbekre vonatkoznak a «zsarnok», «zsarnokfaj», «bitor», «haramiahadak» és «nemzetbakók» kifejezések és nem Magyarország királyára s a jól fegyelmezett cs. kir. hadseregére értette azokat.

A hadbíró kérdésére, miként magyarázza e helyet: «Ki rabbilincseket s igát kohol nekünk, mi sárga-fekete lelkébe tört verünk», azt válaszolta, hogy ez sem a császárra és királyra vonatkozik, hanem a sárga-fekete összetett melléknevet csak metaphoricé használta. Ez is a szerbekre vonatkozik: a sárga az irigység, a fekete a halál színe; együttevve a szerbeknek a magyarokra irigykedő kaján és halált forraló lelkületét akarja jelenteni.

Második (január 24-iki) kihallgatásakor megismételte előbbi védekezését, hogy tudniillik nem volt szándéka lázadásra izgatni, hanem csak önvédelemre buzdítani honfitársait a rabló szerb hadak ellen. A hadbíró kérdésére, hogyha a költemény csakugyan ezek ellen irányul, miért nem nevezi meg őket, azzal védekezik, hogy ezt azért nem tette, mert nem akarta őket még inkább felbőszíteni a magyarok ellen. A szerbekre értette az első versszak következő részét is: «kifent acélt ragadj. Villáma fesse a szabadság hajnalát s fűrössze vérbe a zsarnokfaj bíborát». A bíbor ismét metafora, a vörös színt jelenti, a szerbokről és rácokról van itt szó, akik nagyobb részét vörös ruhában járnak.

A legerősebb hely, «nem kell zsarnok király» magyarozatára furfangosan a nyelvészet útvesztőiben próbált védekezni. Azt állította, hogy az eredeti szöveg így hangzott: *nem kell bitang király*, azonban a szerkesztő ezt a jelzőt izléstelennek találván, önkényesen zsarnokra változtatta. A bitang szónak itt nincs megbecstelenítő értelme, hanem annyit jelent, mint gazdátlan (bitang ló), bizonytalan. Azt akarta vele mondani, hogy akkoriban azt sem tudták, ki a törvényes király, Ferdinánd lemondásáról a pesti lakosság hivatalosan nem értesült, csak az újságokból olvashatta.

A további kérdésekre elismerte, hogy tudott arról, hogy Ausztria ellen egy erős párt nyílt felkelésbe ment át, de a császári proklamációkat nem olvasta és így nem tudott eléggé tájékozódni. Ismételve kijelenti, hogy a költemény a lázadó szerbek ellen irányul. Bizonyára hibát követett el, mert nem ügyelt eléggé a kifejezések megválogatására, de ez csak a költő gyengesége és nem róható fel bűncselekmény gyanánt. Soha nem táplált forradalmi eszméket, nem foglalkozott politikával, semmiféle politikai egyesületnek vagy klubnak nem volt tagja, visszavonulva, tudományos foglalkozásban töltötte napjait. Loyalis érzelmei igazolására hivatkozik a Mezei Naptárban megjelent Új világi szózat című költeményére; ebben a földműveseket rendre, nyugalomra, a király és a minisztérium és a felsőbbség iránt tartozó engedelmességre inti.

IV.

Minthogy a vádlott elismerte a Riadó szerzőségét és bűnössége kétségtelennek látszott, hamarosan megtartották a haditörvényszéki tárgyalást. Január 29-én reggel a foglár Czuczort ismét a Generalkommando épületébe vezette, a haditörvényszék elé. Ennek elnöke Richter Antal őrnagy volt, előadója pedig Michel Károly százados-hadbíró. Kivülük tagja volt még két közlegény, két őrvezető, két tizedes, két őrmester, két hadnagy és két százados. A vádlottat megkérdezték, hogy a hadbíróság egyik vagy másik tagja ellen nincs-e kifogása. Nem lévén kifogása, a bíróság nem állandó tagjait a vádlott jelenlétében megeskették. Az eskütétel után a hadbíró felolvasta a vádlott vallomásairól felvett jegyzőkönyveket és kérdést intézett hozzá, hogy nem kíván-e ahhoz hozzátenni vagy változtatni. Czuczor előbbi vallomásait fenntartván, jegyzőkönyvbe vettette, hogy az *Uj világi szózatol* az 1848-ik év májusában vagy június elején írta és kifogásolta a Neuhauser-féle fordítás egyik részletét, t. i. Neuhauser a következő sorokat :

«Pártütökké lettek az illir-horvátok,
Agyarkodnak reánk a tótok és rácok»

így fordította :

Illyrer und Kroaten Rebellen geworden sind,
Die Slaven und Raizen uns auch bedrohen . . .

pedig a helyes fordítás ez lett volna : *illirysche Kroaten*, azaz illirpárti horvátok.

Ezután a vádlottat elvezették és a hadbíró felolvasta a tényállás megismeréséhez és az ügy elbírálásához szükségesnek vélt iratokat, majd pedig a bírói előadását (*Rechtlicher Vortrag*, *Votum Informativum*). Ebben Czuczor védekezését taglalva megállapítja, hogy a *Riadó*, mint címe is elárulja (*Zum Aufbruch*), határozottan lázadásra izgató költemény. A szerző honfitársait, a magyarokat, a zsarnok és az ő rabló hordái ellen védekezésre szólítja, már pedig ez alatt a mostani viszonyok között csak a királyt és a cs. kir. sereget lehet érteni. A vádlott úr, mondja a hadbíró, azt akarja velünk elhitetni, hogy a zsarnok és haramiahadak kifejezést csak a szerbekre és rácokra vonatkoztatta, ezt azonban a *hermeneutika* szabályai szerint elfogadni nem lehet, mert egy árva szóval sem említi a szerbeket és rácokat. Hogy a *zsarnok király* csakugyan Bajza változtatása, a vádlott nem tudja igazolni, a kézirat állítólag Bajzánál maradt, Bajza pedig megszökött.

A Riadó megrásásával és annak terjesztésével a fegyveres lázadásban való segédkezés büntetést követte el. Ennek büntetése a Mária Terézia-féle katonai büntetőtörvénykönyv 62. c. 4. §-nak értelmében a pallossal való kivégzés lenne, de azt a Strafnorma 2. és 5. §§-ai eltörölte és helyébe a kötél által való kivégzést hozta be, ezt azonban a Mária Terézia-féle törvénykönyv 34. c. 2. és 4. §§-ai értelmében, minthogy a vádlott a lázadás szándékát tagadja, csupán az egybevágtó körülmények kimutatása és az írásbeli bizonyosság (t. i. a Riadó nyomtatott példánya) alapján kiszabni nem lehet, bírói mérlegelés tárgyát képezi a büntetés kiszabása. Súlyosbító körülmény, hogy a lázadók, kiknek célját a vádlott is elősegítette, a cs. kir. csapatok ellen hadsereget szerveztek és most is nyílt lázadásban állanak és úgy az országnak, mint a kormánynak mérhetetlen kárt okoznak. Súlyosbító körülmény az is, hogy a vádlott a Riadóban a király felségét sértő gyalázkodásokat hangoztatott.

Viszont enyhítő körülményül lehet betudni, hogy a Mezei Naptár legújabb évfolyamában közölt *Uj világi szózatában* a népet a király, a kormány és a felsőbbség iránt való engedelmségre oktatja, de ennek jó hatását csaknem lerontják azok a helyek, ahol honfitársait a kivívott szabadságok fegyverrel való megvédésére buzdítja, majd az illireket és a horvátokat lázadóknak nevezi. Mentségére szolgál az is, hogy csak egyetlen igaztó költeménye ismeretes és ez is akkor jelent meg, mikor a lázadás már teljes lendületben volt és a közönséget a féktelenül igaztó sajtó még sokkal gyalázatosabb iratokkal árasztotta el, azért a Riadónak már nem is lehetett oly nagy hatása. Ezek alapján indítványozza, hogy a vádlottat a fegyveres lázadásra való írásbeli igaztás büntette miatt hatévi vasban töltendő várfogságra ítéljék. A bírói előadás után a törvényszék tagjai a hadbíró és az elnök kivételével tanácskozássra vonultak félre, majd rendfokozatonként kettesével visszatérve a hadbíró előtt egyenként jegyzőkönyvbe mondták és aláírták szavazatukat, ha pedig nem tudtak írni, kezük keresztvonásával erősítették meg. Jellemző, hogy Czuczor perében, egy olyan irodalmi perben, ahol a hadbíró *hermeneutikát* s más magas dolgokat emlegetett, három írástudatlan szavazóbíró is ítélkezett: az olasz Antonio Flori köztvitéz, Santo Termini örvezető és Strigens György káplár csak keresztvonásukkal tudták jelölni az indítványozott büntetéshez való hozzájárulásukat. A végén az elnök és hadbíró szavazatát jegyezték be. Természetesen valamennyi szavazat az ajánlott büntetés mellett szólt és így a határozat egyhangulag mondatott ki.

Czuczor bírása, Michel Károly Ferenc, 1832-ben kezdte meg az olasz tartományokban hadbírószági szolgálatát, mint aktuárius. 1835-ben nevezték ki főhadnagy-hadbírónak a 13. gyalogezredhez. Néhány évig Grazban szolgált, majd 1837-ben mint százados-hadbíró a 7. sz. gr. Herdegg Henrik nevét viselő kúrsszézerezred auditora ezredével Szabadkára, a következő évben Aradra, 1843-ban Pécsváradra került és innét vezényelték be 1849-ben a budai hadpolitikai közp. vizsgáló bizottmányhoz. 1852-ben lépett elő őrnagynak s ettől fogva Brünnben szolgált, ahol mint alezredes-hadbíró 1858-ban fejezte be katonai pályáját.

Művelt, több nyelvet beszélő, világlátott ember volt; maga beszélt el Neumann (Barsi) József bicskei plébánosnak, Czuczor egyik fogolytársának, az *Utazás ismeretlen állomásra* későbbi írójának, hogy Amerikában is járt. Votum Informativumából határozottan jóindulat érezhető Czuczor iránt. Nem pellengezi ki a vádlott rabulista védekezését, nem használja ki Czuczor ügyetlen vallomását, hogy t. i. mentségére felhozott *Uj világi szózatot* már egy félévvel azelőtt írta; az enyhítő körülmények felemlítése is bizonyos jóindulatra vall, de még inkább az, hogy nem tekinti súlyosbító körülménynek papi állását, nagy tanultságát, amit pedig az igaztással vádolt papok s tudósok pereiben mindig a vádlott terhére szoktak írni. Ha Czuczor perét az 1849-ik év második felében, a Haynau-érában tárgyalták volna, bizonyára súlyosabb büntetést szabtak volna ki reá. Így Neumannt hasonló vétségért 20 évi várfogsággal sújtották. A törvényszék az iratokat gr. Wrba László kerületi parancsnok elé terjesztette, aki 1849 január 31-én az ítéletet megerősítette és elrendelte annak kihirdetését.

V.

Másnap, február 1-én 9 óra előtt a foglár ismét a főhadparancsnokság épületébe vezette a Riadó bilincsbé vert költőjét. Az ítéletki hirdetés régi szokás

szerint nyitott ajtók mellett történt. A haditörvényszék tagjai utcát formáltak oly módon, hogy az utca zárt végén Richter Antal elnök és Michel Károly hadbíró, tőlük jobbról és balról a törvényszék tagjai álltak fel. Az elnök kardot rántott és a dobosnak a hívójel háromszori dobolását vezényelte. Miután a vádlottról levették a bilincset és az utca nyílt végére vezették, a hadbíró felolvasta az ítéletet. Ezután az elnök a szünjel dobolását vezényelte, majd az elítélre újra rátették a bilincset és visszakísérték a börtönbe.

Urbna még február 1-én felterjesztette Windischgrätz herceghez Czuczor iratait és jelentette, hogy az ítéletet megerősítette és kihirdettette, mire Windischgrätz hadseregarancsnokságának igazságügyi főnöke, Dratschmiedt főtörvényszéki tanácsos az iratokat a bizottsághoz visszaküldvén, közölte az ítéletről szóló hirdetmény szövegét s a tábornagy szigorú parancsát, mely szerint a bizottság tartozik úgy az eddig kimondott, mint az ezután kimondandó ítéletekről szóló hirdetmények egy példányát a bécsi városparancsnokságnak is megküldeni a Wiener Zeitungban való közzététel végett, nehogy a bécsi közönség azon tévedésben leledzék, hogy itt nagyobb elnézést tanúsítanak, mint Bécsben.

Toldy Ferenc, a rég elhunyt literátorok emlékének fáradhatatlan kutatója, az élő írók önfeláldozó istápolója sietett először szerencsétlen barátja segítségére, akit az a veszély fenyegetett, hogy rövid idő múlva valamely osztrák várbörtönbe szállítják büntetése kitöltésére. A bécsi katonai főtörvényszék állapította meg, kit melyik börtönbe, de mielőtt ez a hatóság döntött volna, már tudták, hogy Kufsteinba fogják vinni. Toldy azonnal Gyömrőre sietett gr. Teleki Józsefhez, a M. T. Akadémia elnökéhez és vele egy Windischgrätz herceghez intézett kérvényt íratott alá Czuczor érdekében. Ebben Teleki mint az Akadémia elnöke folyamodik a herceg irgalmáért. Elmondja, hogy Czuczor az Akadémia egyik legmunkásabb tagja, több év óta kizárólag a Nagy Szótár szerkesztésével foglalkozik, most azonban szerencsétlensége munkáját középen szakította félbe. Bizonyára a Riadó miatt sujtotta őt a büntetés. Kéri a herceget, hogy méltányolja az izgató s megtévesztő befolyásokat, melyeknek hatása alatt a költő tüzes, hazafias lelkülete olyan kitorésekre ragadtatta magát, melyek nemcsak költőietlenek, hanem az ő alapjában loyális érzületével is ellenkeznek. Biztos tudomása van arról, hogy a költő már régen őszintén megbánta szerencsétlen alkotását. Hivatkozik az Új világi szözeatra; ebben tükröződik vissza leghívebben a költő egészséges, mérsékelt, emberszerető és loyális lelkülete. E költemény szerzője csak beteges kedélyállapotban írhatta a *Riadót*. Szolgáljon mentiségére feddhetetlen előélete; sohasem vett részt politikai klubokban s mozgalmakban, csak kathedrájának, a tudománynak s az irodalomnak élt. Az Akadémiára és az irodalomra való tekintettel is kéri, hogy az elítélt olyan helyzetbe jusson, hogy betegsége miatt megfelelő gondozásban és gyógykezelésben részesülhessen s jelenlegi munkáját, a Nagy Szótár szerkesztését tovább folytathassa. E kérés teljesítésével a herceg nagy hálára kötelezné az Akadémiát és a magyar tudományosságot. Hadd szóljon még mellette nagy érdeme, költői dicsősége s a nevével övező tisztelet és az egész haza részvéte. Ha az ítélet egész szigorúságával fog reá neheznedi, a reámért büntetési időnek csak egy kis részét éri meg.

Windischgrätz feleletét (febr. 7.) Dratschmiedt fogalmazványából ismerjük. «Nem tudom — válaszolja a herceg — leküzdeni megütközésemet, mikor Czuczornak megkegyelmezését ajánló levelében Excellenciád az elítélt büntetettét csak egy tüzes, hazaszerető lélek eltévelyedésének tulajdonítja, jóllehet a Riadóban kétségtelenül megnyilatkozik a szerző bűnös érzülete, hiszen a leg-

gyalázatosabb kifejezésekkel izgatja polgártársait lázadásra a törvényes kormány ellen. Azt kell feltételeznem, hogy Excellenciád a neve írásával ellátott kérvény tartalmát csak felületesen futhatta át». Ha Czuczor csakugyan magasabb értelmiséggel ékeskedik s tudományos érdemeiért oly nagy a tekintélye, annál nagyobb a bűne, mert épen a tanult s eszes embernek nem szabad magát érzelmei hullámlása által gonosztettekre ragadtatnia. Azoknak, akikre magasabb állásuk miatt polgártársaik tekintete ráirányul, kettős a kötelességük: nemcsak maguknak kell szilárdan ragaszkodniok a helyes úthoz, hanem igyekezniök kell másokat is azon megtartani. Mivel a mostani kornak épen az a rákfenéje, hogy nagyon is visszaélnek az értelmiség erejével (hatalmával), e baj leküzdésére kénytelen a törvény teljes szigorát érvényesíteni. E cél elérése érdekében mindenféle személyes tekintetnek háttérbe kell vonulnia. «Ezért — így fejezi be levelét — indítatva érzem magamat Excellenciádnak kijelenteni, hogy az ajánlott elítélttel szemben kénytelen vagyok a törvény szigorúságának szabad folyást engedni.»

Időközben a hadpolitikai vizsgáló bizottmány február 5-én kérdést intézett a bécsi katonai főtörvényszékhez Czuczor büntetési helyének megállapítása tárgyában, mielőtt azonban innét döntés érkezett volna, Toldy igyekezett az időt felhasználni és Czuczornak kérvény szerkesztett Windischgrätz herceghez. A február 8-án kelt kérvényben Czuczor azért esedezik, hogy fogságát itthon állhassa ki. «Engedje meg Hercegséged, hogy büntetésem keserű kelyhét hazámban üríthessem ki és kegyeskedjék nekem egy olyan helyet kijelölni, ahol a betegség által megtámadott egészségemet gondoizhatom.» Elmondja, hogy a külföldi fogságtól való legyőzhetetlen félelem még inkább aláásta amúgy is gyenge egészségét. A herceg életét ajándékozza vissza, ha a szabadságvesztést nem súlyosbítja számkivetéssel és lehetővé teszi gyógykezelését. Könnyen leszámolna az étellel, ha nem tartoznék munkája befejezésével a hazának, mely őt annyi jótéteménnyel halmozta el.

Minthogy a bizottmány a kérvényt kísérő febr. 11-én kelt felterjesztésében megállapította a kérés indokainak valóságát és a kérést Toldy közbenjárására a bizottság elnöke, Trattner ezredes élőlőszóval is pártfogolta, a herceg szigorúsága megenyhült és febr. 12-én kelt rendeletében megengedte, hogy Czuczor egyelőre Budán maradhasson.

VI.

Czuczor budai fogságának szomorú körülményeit eléggé ismerjük Zoltvány Irén életrajzából és Prónai Antal «Czuczor Gergely budai fogsága» című dolgozatából. Ebben Prónai Csaplár Benedek piaristának, aki akkor a budai rendház lakója volt, feljegyzéseit és Czuczornak hozzáintézett leveleit ismerteti. Toldyn kívül Csaplár tett érte legtöbbet, könyvekkel látta el és a piaristaházból küldözgetett neki élelmet.

A fogsággal járó testi szenvedésekhez (bilincs, piszkos és szűk börtöncella, melyet másokkal kellett megosztania) lelki gyötrelmek is járultak. A félelmes hírű József-kaszárnya udvarán (ma Verbőczy-utca 9.) történtek a kivégzések. Január 30-án lőtték föbe Söll Vitál egykori császári vadászhadnagyot, később a honvédvadászezred századosát, aki január 5-én került a császáriak fogságába. Január 31-én ismét fegyverdurránás riasztotta meg a foglyokat; Csömy Zsigmond molnárlégényt végezték ki statáriális eljárás alapján, mivel egy pesti korcsmában fegyverrel fenyegetőzött és gyalázta az osztrák kor-

mányt. A rögtönítelő törvényszék a kaszárnya udvarán szabad ég alatt felállva mondta ki az ítéletet. Az ítéletet Leuzendorf hadbíró ceruzával írta meg, ugyanígy erősítette meg Wrba kerületi parancsnok is. Ugyancsak statáriális bíraskodás alapján lőtték agyon febr. 6-án Slavsky Felix krakói származású szabót. Ez a Pesten bekvártélyozott katonákat csábította a magyar hadseregbe való átlépésre. Ugyanilyen vétség miatt került haditörvényszék elé Novák Tivadar nyugalmazott császári hadnagy is. Ha tisztet ítélték halálra, szabály szerint két tisztársának lóra kellett ülnie és a parancsnokhoz lovagolnia kegyelemért. Helyettük a fogház tiszt rangban levő felügyelője, az úgynevezett Generalgewaltiger, Pollak József hadnagy vágtatott teljes díszben Windischgrätz lakására, de kegyelem nélkül térvén vissza, Novákot azonnal agyonlőtték. Más, nem halálos ítéletek szigorúsága is mélységes aggodalomba ejthette a foglyokat. Gr. Lázár Györgyöt és br. Wiedersperg Alajost, kik, mint mondtuk, önként jelentkeztek Windischgrätz bevonulása után, kötél általi halálra ítélték, Windischgrätz Wrba ajánlatára megkegyelmezett nekik és büntetésüket tízevi várfogságra enyhítette. «A teljes kegyelmet — írja Windischgrätz Wrbnának — akkor érdemelték volna meg, ha nemcsak maguk adják meg magukat, hanem egy-egy csapatot is áthoztak volna a császár hűségére.»

Ha solamen est miseris socios habuisse malorum, szegény Czuczor némileg megvigasztalódhatott, mikor hallotta, hogy másokat is ítélték el sajtóvétség miatt; így Kuh Dávid és Hoffmann Károly újságírókat, a Spiegel című német lapba írt izgató cikkeik miatt ítélték várfogságra, az előbbit két, az utóbbit öt esztendőre.

A börtönök zsúfolásig tele voltak; az előkelőbb foglyokat, mint gróf Batthyány Lajost, gr. Károlyi Istvánt, gr. Zelinski Lászlót és br. Jovich Istvánt a helytartósági épületben őrizték. Március vége felé már a hadi helyzet változása miatt is alkalmatlan volt a sok fogoly. Március 22-én Windischgrätz felírt a hadügyminisztériumba és kérte, hogy Czuczort szállítsák el Ausztriába, mert itt tartása nem kívánatos. A választ a hadügyminisztérium igazságügyi szerve, a katonai főtörvényszék adta meg és április 8-án elrendelte, hogy Czuczort szállítsák Kufsteinbe, ahová eredetileg is szánták. Ez azonban nem történt meg. A magyar sereg közeledtére a politikai foglyokat április 22-én és 23-án elszállították, a katonákat Eszékre, a polgári egyéneket pedig Laibach felé. Czuczor minden áron Budán akart maradni és még 22-én is kérte Toldyt, hogy tegyen meg érte mindent, hogy ott maradhasson. Toldy br. Welden tábornokhoz, Windischgrätz fővezér utódjához nem juthatván, Susanne tábornokhoz fordult kérésével. A foglyok elszállítása után a fősereg a 23-ról 24-re virradó éjszakán elvonult, de Czuczort ott hagyták a József-kaszárnyában. Szándékosan hagyták-e ott vagy véletlenül, nem lehet megállapítani.

Czuczor a fogházban élte át az ostrom borzalmait. Május 21-én, mikor a honvédsereg diadalmasan vonult be a várba, megnyílt az ő börtönének kapuja is. A keresztény szeretet nemes cselekedetével búcsúzott el szenvedései színhelyétől; mikor a honvédek berontottak az épületbe és le akarták kaszabolni az ott talált tisztet és foglárokat, ő maga védelmezte meg Simchich császári tisztet és Karger Károly foglart.

Friedreich Endre.